



Ninovalı ‘Addās ve İslam Tarihindeki Yeri

ENES ENSAR ERBAY

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türkiye

Bilecik Şeyh Edebali University Faculty of Theology, Türkiye

ensar.erbay@bilecik.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-4518-2392>

Öz

Köle kimliğiyle öne çıkan Ninovalı ‘Addās, siyere dair kaleme alınan ilk kaynaklarda, Hz. Peygamber’in Tā’if’ten çıkmak zorunda kaldığı süreçte dikkatlerimizi çeken bir isimdir. Hakkında çoğunlukla Tā’if olayı merkezli bilgilere sahip olsak da onun Ehl-i Kitap bir geçmişinin bulunması, hakkında çeşitli iddiaların da ileri sürülmesine neden olmuştur. Bunun yanında ‘Addās’ın, Ehl-i Kitap geleneğini bilen bir kimse olarak Hz. Peygamber’e inen ilk vahye dair Hz. Hatice (ö. 620) tarafından görüşüne ilk sırada başvurulmaları arasında yer alması ve sonrasında Hz. Peygamber’e iman etmesi, kayda değer bir hadisedir. Bu durum, onun İslam tarihi açısından da müstakil bir araştırmaya konu olabilecek bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle ilk vahye dair yaptığı izahlar, onun Varaka b. Nevfel (ö. 610[?]) gibi bilgili bir kimse olduğunu göstermektedir. Bu araştırma notunun amacı, şu soruda kendini tanımlayabilir: Hicaz bölgesinden olmayan, Hz. Peygamber’in etrafında da yer almayan ancak ona iman ettiğini bildiğimiz köle kökenli bir kimsenin tarihî portresini oluşturmak mümkün müdür? Bu soru, İslam tarihi kaynaklarında ‘Addās’ın tarihî şahsiyeti çerçevesinde konu odaklı bir tartışma yürütülerek cevaplanmıştır. Netice itibarıyla çalışma, ‘Addās’ın kökenini, ilk vahiydeki konumunu, Mekke toplumdaki tanınırlığını, müşrikler özelindeki yerini, Tā’if’te Hz. Peygamber’e iman edişini ve en son ölümüne dair rivayetleri bir bütün olarak tartışıp muhtemel tarihî vaziyeti ortaya çıkarmak gayretindedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Ninova, Tā’if, Köle, ‘Addās.

‘Addās of Nineveh and His Place in Islamic History

Abstract

‘Addās of Nineveh, primarily recognized for his status as a slave, emerges as a noteworthy figure in the earliest *sīra* sources concerning the Prophet Muhammad, particularly during the period when the Prophet was compelled to depart from Tā’if. Although information about him predominantly centers on the Tā’if incident, his background as one of *Ahl al-Kitāb* has given rise to various assertions. Furthermore, the fact that ‘Addās, as an individual knowledgeable in the tradition of *Ahl al-Kitāb*, was among the first whose

counsel was sought by Khadīja regarding the initial revelation to the Prophet, and his subsequent embrace of faith in the Prophet, constitutes a significant event. This underscores his importance within Islamic history, potentially meriting independent scholarly investigation. His explanations, particularly concerning the initial revelation, indicate that he was a knowledgeable individual, much like Waraqa ibn Nawfal (d. 610[?]). The objective of this research note can be encapsulated in the following question: Is it feasible to construct a historical portrait of an individual of slave origin, not hailing from the Hījāz region nor part of the Prophet's immediate entourage, yet known to have accepted his prophethood? This inquiry is addressed through a thematically focused discussion centered on 'Addās's historical persona within the corpus of Islamic historical sources. Consequently, this study endeavors to holistically examine 'Addās's origins, his role concerning the initial revelation, his recognition within Meccan society, his standing vis-à-vis the polytheists, his conversion to Islam in Ṭā'if, and finally, the narrations pertaining to his death, in an effort to ascertain his probable historical context and significance.

Keywords: Islamic History, Nineveh, Ṭā'if, Slave, 'Addās.

Giriş

Köle bir inanan olarak 'Addās'ın tarihî şahsiyetine odaklanan bu araştırmada şu sorulara cevap aradığımızı ifade etmek yerinde olacaktır: Ninovalı biri olarak 'Addās'ın dinî ve nesebî kökeni ne olabilir? İlk vahiyde Hz. Hatice'ye Hz. Peygamber'le ilgili sunduğu tarihî haber ne anlama gelmektedir? Müşriklerin 'Addās'la ilgili iddiaları nasıl okunabilir? Ṭā'if'teki karşılaşmalarında tam olarak ne yaşanmıştır? Ölümüne dair rivayetler nasıl değerlendirilebilir? Söz konusu sorular, onun hayatı hakkında rivayet bulabildiğimiz temel yapı taşlarını açıklaması açısından önem arz eder.

Araştırma öncelikle 'Addās'ın kökenine odaklanmaktadır. Bu çerçevede onun çok da alışık olunmayan bir isme sahip olması tartışma konumuzdur. Ancak Arapların bu isme o devirde âşına olduklarını sözlükler ve çeşitli biyografi kaynaklarından elde ettiğimiz verilerle neticeye vardırma mümkündür. 'Addās'ın ilk vahiydeki müjdeleyici tavrı, çalışmanın ikinci başlığını teşkil etmektedir. Bu çerçevede Hz. Peygamber'e inen vahyin mahiyetini anlayabilmek amacıyla önce Varaqa'ya sonra da 'Addās'a giden Hz. Hatice, onunla görüşerek bu durumun tıpkı Hz. İsa'nın örneğindeki gibi hakiki bir vahiy olduğu müjdesini almıştır. 'Addās'ın sunduğu bu bilginin anlam değeri oldukça yüksektir.

Üçüncü başlık, müşriklerin 'Addās hakkındaki iddialarına odaklanıp buradaki rivayetleri değerlendirmektedir. Bizatihi Kur'an ayetlerinde atıf yapılan bu duruma göre müşrikler, -tefsir kaynaklarına göre- Hz. Peygamber'in içerisinde 'Addās'ın da yer aldığı bir grup Arap olmayan ve Ehl-

i Kitap olduğu anlaşılan köleden Kur’an’ı ders aldığı ve bu şekilde oluşturduğu iftiralarını yaymaktadır. ‘Addās’a tarihî olarak burada da bir başlık açılması gerekmiştir. Kuvvetle muhtemel müşrikler, kölelerinden birisi olan ‘Addās’ın, Hz. Peygamber’in vahyine olan ilgisini ve onu doğrulayıcı tavrını fark etmişler ve bunu tersine bir algıya çevirerek kendi iddiaları meyanında yorumlamışlardır. ‘Addās’ın köle kimliğinin de bu duruma bir itirazda bulunmasını engellediği söylenebilir. Nitekim Bedir’de ‘Addās’ın açıkça İslam’ı kabul ettiğini ve Hz. Peygamber’in hak peygamber olduğunu dile getirerek düşüncelerini izhar etmesi, bu yorumu destekler niteliktedir.

Son başlık, Bedir Savaşı özelinde ‘Addās’ın ölümüne dair rivayetlerin aktarılıp yorumlandığı bir içeriğe sahiptir. Esasen bu bölüm, ‘Addās’ın köle kimliğinden bağımsız düşünülmemeyeceği ve efendileri izin vermeyen bir kölenin –şayet Hz. Peygamber’e inansa da- durumun zıddına bir hareket tasarrufunun olamayacağını göstermesi açısından önemlidir. Dolayısıyla ‘Addās, efendileri ‘Utbe ve Şeybe’yi savaştan geri çekmeye çalışsa da bunda başarılı olamamış ve kuvvetle muhtemel onlarla birlikte savaşta öldürülmüştür. el-Vâkidî’nin kayıtları da bunu destekler niteliktedir. Şayet orada öldürülmemiş olsaydı İslam’ı kabul eden bir köle olarak ‘Addās için iki yol gözükebilirdi. Birincisi Mekke’ye geri dönmek ve efendilerinin mirası olarak soyuna intikal etmek, diğeri ise bir yolunu bulup Medine’ye, Hz. Peygamber’in yanına gitmektir. Her iki hususta da elimizde bir rivayet bulunmamaktadır. Bu durum, ‘Addās’ın Bedir’de veya Bedir’de aldığı yarayla kısa bir süre sonra başka bir yerde ölmüş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

Çalışmayı kaleme alırken konuyla ilgili tarihî bilgi sunan tüm ilmî disiplinlerin kaynaklarını taradığımızı ve bu çerçevede bir dağarcık oluşturduğumuzu söyleyebiliriz. ‘Addās hakkında bilgilerin çoğunlukla İslam tarihi kaynaklarında yer aldığını, ardından tefsirlerin nüzul sebebiyle ilgili bölümlerinde rivayetler bulunduğunu ifade edebiliriz. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İslam tarih kaynaklarında ‘Addās’ın hayatına ve rivayetlerde nasıl yer aldığına dair bütüncül bir bakış gerçekleştirilmemiştir. Bu çalışma, bir köle olarak Mekke’de efendilerinin gözetiminde bulunan ‘Addās’ın kaynaklarda resmediliş biçimini bütünüyle ortaya koymak hedefindedir. Bu yönüyle şu zamana kadar yapılan çalışmalardan ayrılmaktadır.

Kökeni, Adı ve Köleliği ile İlgili Rivayetler

Ninova'lı 'Addās, farklı rivayetlerde zaman zaman birbirinden ayrılan tarihî kimliği çerçevesinde tasvir edilmiştir. Kaynaklarda kökeni, köleliği, ilk vahiydeki konumu, Hz. Peygamber'in eman talebiyle gerçekleştirdiği Tâ'if yolculuğunda kendisiyle karşılaşması ve Bedir Savaşı'ndaki durumu çerçevesinde birbirinden kopuk ve kompoze edilemeyen rivayetler silsilesinin var olduğunu söyleyebiliriz. Köle kökenli olduğu konusunda kaynaklar arasında büyük ölçüde görüş birliği bulunmaktadır. Buna göre 'Addās ya Şeybe b. Rebī'a'nın (ö. 2/624) ya da 'Utbe b. Rebī'a'nın (ö. 2/624) kölesidir. Bazı rivayetlerde 'Utbe'nin,¹ bazı rivayetlerde ise Şeybe'nin kölesi olduğu ifade edilmektedir.² Sahabi Huveytib b. 'Abdul'uzzā'nın (ö. 54/674 [?]) kölesi olduğu yönünde bazı nakiller de bulunmakla birlikte, 'Utbe ve Şeybe kardeşlerin kölesi olduğu yönündeki rivayetlerin çoğunlukta olduğunu kaydetmek gerekir.

Öte yandan erken dönem tefsir kaynaklarında 'Addās, Müslüman olan Yahudiler arasında kaydedilmektedir. Buna göre Hz. Peygamber'den Yusuf'un kıssasını dinleyen bazı Yahudiler iman etmiştir. Söz konusu kimseler arasında İbnu'l-Ḥaḍramī'nin gulamı Cebr, Ebū Fukeyhe (ö. 2/624'ten önce) ve 'Addās da bulunmaktadır.³ 'Addās'ın Yahudiyken sonradan Müslüman olduğu Yaḥyā b. Sellām'ın (ö. 200/815) tefsirinde de kayıtlıdır.⁴ Aşağıda bahsi geçecek olan bazı olay örgülerinden hareketle, onun Yahudilikten ziyade Hristiyan bir köle olduğu kanaatini taşıdığımızı burada belirtmekle iktifa edebiliriz.

'Addās isminin Arapça olmasından hareketle ona bu ismin sonradan verildiği yorumu yapılabilir. Ancak Ninova'lı olduğu düşünülürse onun köken itibarıyla Arap olduğu, bir şekilde köleleştirildiği ve eski ismini devam ettirmiş olması da mümkündür. 'Ades, Arapça'da 'şiddetli bir basınç, eğme' anlamına gelmektedir.⁵ Bu ismin fiil formunda kullanımı da söz konusudur. 'Adastu's-şey' denildiğinde, 'bir şeye kuvvetli bir şekilde bastım' anlamı kastedilir.⁶ Bir diğer rivayete göre 'ades', Hz. Süleyman döneminde katırlara sert bir şekilde davranan bir kişinin çıkardığı sestir. Rivayete göre söz

¹ el-Mes'ūdī, *Murūcu'z-Zeheb ve Me'ādinu'l-Cevher*, 1:59.

² İbn Mende, *el-Mustaḥrec min Kutubi'n-Nās li't-Tezkira ve'l-Muştaṭrafi min Ahvālir-Ricāl li'l-Ma'rife*, 2:289; İbnu'l-Eşir, *Usdu'l-Gābe fi Ma'rifeti's-Şahābe*, 4:6.

³ Muḳātil b. Süleymān, *Tefsiru Muḳātil b. Süleymān*, 2:319.

⁴ Yaḥyā b. Sellām, *Tefsiru Yaḥyā b. Sellām*, 1:90.

⁵ İbn Dureyd, *el-İştikāk*, 234.

⁶ İbn Dureyd, *el-İştikāk*, 559.

konusu kişi, katırları sürerken onlara “ades” dediğinde, hayvanlar bu sestən ürkmemektedir. Ancak bu bilginin lügat ilmi çerçevesinde doğruluğu bilinmemektedir.⁷ ‘Adese’ fiilinin ‘yeryüzünde yürümek’ anlamı da vardır. ‘Ades’ katırı ve yüklü hayvanı kontrol etmek için kullanılan bir seslenme ifadesidir. Arapların katıra ‘ades’ diyerek seslendikleri kaydedilir. ‘Ads’, otlatmak anlamına da gelir. Adesân ve idâs şeklindeki formları, hızlıca yürümek anlamlarını da barındırmaktadır.⁸

Yukarıdaki anlamlar düşünüldüğünde, ‘Addās’ın köle bir çoban olarak kullanılmış olabileceği ihtimalinden hareketle bu ismi-lakabı aldığı düşünülebilir. Arapların ‘Addās ve ‘Udeys isimlerini kullandıkları kaydedilmektedir.⁹ el-Mes‘ûdî (ö. 345/956), Babil hükümdarları arasında otuz yıl hüküm sürmüş ‘Addās isminde birinin ismini zikretmektedir.¹⁰ Ninovalı’nın bir Babil-Asur şehri olduğu düşünülünce esasen bunun onun kendi ismi olduğu sonucu daha ağır basmaktadır. Her iki durumda da ismin Araplara yabancı olmadığını bilmekteyiz. Zira, erken dönem itibariyle de ‘Addās ismi/lakabı almış pek çok kimsenin bulunması,¹¹ bu lakabın-ismin Arapça olduğunu veya zamanla Arapçalaştığını göstermektedir. Bunun yanında modern araştırmacılardan bazıları onun Rum asıllı olduğunu ifade etse de¹² söz konusu iddiayı destekleyecek tarihî bir argüman olmadığını söylemek gerekir.

Netice itibariyle ‘Addās’ın tarihî kimliğinin belirsizliğini koruduğunu, öyleyse kesin ve çepeçevre sınırları belirli bir profilinin çizilmesinin imkân dâhilinde olmadığını söyleyebiliriz. Ayrıca isminin Arapça bir geçmişe sahip olduğunu kabul etsek dahi, onun Yahudilik ve Hristiyanlık gibi farklı dinî geleneklerle eşleştirilmesi, bu konuda belirgin bir sonuca ulaşmayı güçleştirmektedir.

İlk Vahiyde ‘Addās

Kaynaklarda, Hz. Peygamber’e ilk vahyin gelişi üzerine Hz. Hatice’nin (ö. 620), olayın mahiyetini daha iyi kavrayabilmek amacıyla Cebra’îl hakkında bilgi edinmek üzere bazı kişilerle görüştüğü aktarılmaktadır. Buna göre Hz. Hatice önce Varağa b. Nevfel’e (ö. 610[?]), ardından da ‘Addās’a gitmiştir. O,

⁷ İbn Dureyd, *Cemheretu’l-Luğa*, 2:645.

⁸ el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Luğa*, 2:42.

⁹ İbn Dureyd, *Cemheretu’l-Luğa*, 2:645.

¹⁰ el-Mes‘ûdî, *Murûcu’z-Zeheb*, 1:166.

¹¹ İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus el-Mısrî*, 1:121, 136, 153, 193, 238, 361, 362, 377, 424, 502.

¹² Mehmet Efendioğlu, “Hz. Peygamber Dönemi Arap Yarımadası-Rum (Bizans) İmparatorluğu İlişkileri ve Rum (Bizans) Asıllı Sahâbîler,” *MÜİFD* 66: 221, 225.

‘Addās’tan Cebrā’l hakkında bilgi talep etmiş; ‘Addās ise halkı putlara tapan Mekke gibi bir yerde Cebrā’l’in sorulmasına şaşırmıştır. ‘Addās, Cebrā’l’in *nāmūs-u ekber* olduğunu ve nebilerden başka kimseye gelmeyeceğini de eklemiştir. Hz. Hatice’nin, ‘Addās’tan öğrendiği bu bilgileri Hz. Peygamber’le paylaştığı zikredilmektedir.¹³ Bu rivayet, ‘Addās’ın bilge bir kimse olarak görüşüne başvurulduğunu göstermesi açısından anlamlıdır.

Bu rivayete bazı eklemeler yapılmaktadır. Buna göre Hz. Hatice, Hz. Peygamber’e ilk vahiy nazil olduktan sonra ‘Addās’a gelmiş ve Cebrā’l hususunda danışmıştır. ‘Addās’ın cevabı, Hz. Peygamber’in büyük bir haberi (*nebe*) ve önemli bir durumu (*şe’n*) olduğu ve bu durumun [ileride] ortaya çıkacağı yönündedir.¹⁴ ‘Addās ve Varağa’nın, Hz. Hatice’nin Cebrā’l hakkında bilgi almak istemesine şaşırdıkları kaydedilmektedir. Zira onlara göre Hz. Hatice’nin Cebrā’l’i bilmesi mümkün değildir. Hz. Hatice bilgi almak hususunda ısrarcı olunca onlar Cebrā’l’in, Allah’ın emin bir elçisi olduğu yönünde cevap vermişlerdir.¹⁵ Burada dikkat çeken detay, yukarıdaki rivayette de karşımıza çıktığı üzere ‘Addās ve Varağa’nın, Hz. Hatice’nin Cebrā’l’i nereden bildiğine şaşırmalarıdır. Zira putperest bir kavim içerisinde Ehl-i Kitap geleneğin önemli bir simgesinin bilinmesi mümkün değildir.

el-Beyhaķı’nın (ö. 458/1066) rivayetinde Hz. İsa ve Hz. Musa’ya dair vurgu hissedilmektedir. ‘Addās, Cebrā’l için “O, Allah ve peygamberleri arasındaki emin elçidir. O, Musa ve İsa’nın da arkadaşıdır” demiştir. Hz. Hatice’nin daha sonra Varağa b. Nevfel’in yanına gittiği rivayet edilir.¹⁶ Hz. Hatice’nin ‘Addās’a, Cebrā’l hakkında kitaplarında yazılı olanın ne olduğunu sorduğu, onun da vahiy emanetçisi, peygamberlere gönderilen, Musa ve İsa’nın yanında olan melek şeklinde cevap verdiği kaydedilir.¹⁷

es-Suheyli (ö. 581/1185), ‘Addās’ın ‘Utbe b. Rebī’a’nın kölesi olduğunu ve Mekke’de ilmiyle tanındığının altını çizer. Hz. Hatice’nin burada ‘Addās’a Cebrā’l hakkında soru sorması için birini gönderdiği kaydedilir. ‘Addās’ın: “Kuddūs, Kuddūs. Kureyş kadınlarının seyyidesi, nasıl olur da böyle bir belde Cebrā’l’in ismi anılabilir?” diyerek şaşırdığı, Hz. Hatice’nin kendisine durumu bildirdiğinde onun Varağa’nın söylediklerine benzer şeyler aktardığını rivayet eder. Onun, bu ismi ancak Allah’a yakın olan

¹³ el-Belāzurī, *Ensābu’l-Eşraf*, 1:111.

¹⁴ es-Semerķandī, *Baħru’l-‘Ulūm*, 3:573.

¹⁵ el-‘Askerī, *el-Evā’il*, 104.

¹⁶ el-Beyhaķī, *Delā’ilu’n-Nubuvve*, 2:143.

¹⁷ İbn ‘Asāķir, *Tārīhu Dimeşk*, 63:19.

peygamberlerin bilebileceğini, şeytanın ne onun şekline bürünebileceğini ne de adını kullanabileceğini söylediğini ekler.¹⁸

Muṭahhar b. Ṭāhīr (ö. 355/966’dan sonra), Baḥīra, ‘Addās ve Varaḳa’yı, peygamberliğin habercileri olarak değerlendirir.¹⁹ Buna göre birkaç kimseyle birlikte ‘Addās’ın, peygamberliği önceden bilen ve haber veren bir tür önbilgisi de bulunmaktadır. Esasen ileride kaydedeceğimiz rivayetler, bu detayı destekler niteliktedir. Muṭahhar b. Ṭāhīr, Rahip Baḥīra Olayı’nı anlattıktan sonra şu şiiri aktarmıştır:

Yok muydu hiç şaşılacak bir şey Kureyş için,
Baḥīra ve ‘Addās’ın söylediklerinde?²⁰

Görüldüğü üzere, müellifin konuyu ele aldığı bağlam, *beṣā’iru’n-nubuvve* başlığı çerçevesindedir. Esasen bu, ‘Addās’ın peygamberliği müjdeleyenler arasında değerlendirildiği anlamına gelmektedir. Nitekim Muṭahhar, ‘Addās’ın vefatına ilişkin dikkat çekici bir rivayet nakletmektedir. O, ‘Addās’ın da içerisinde bulunduğu bir grubu, hak üzere ölüp peygamberliği göremeyenler arasında değerlendirmektedir.²¹ Ancak onun vefatıyla ilgili farklı birkaç rivayetin olduğunu, rivayetlerin bu konuda ihtilaf ettiğini belirtmekte yarar vardır.

Yukarıda kayıtlı olan bu olay örgüsü ve Muṭahhar b. Ṭāhīr’in ifadelerinden, ‘Addās’ın Mekke’de Ehl-i Kitap geleneğini bilen bir kimse olarak tanındığı ve Varaḳa gibi ilim sahibi birisi olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Varaḳa’nın Hristiyan olmasından hareketle onun da Hristiyan olabileceği yüksek bir olasılıktır. Zira onun sözlerinde Hz. İsa vurgusu da öne çıkmaktadır.

Müşriklerin İddiaları ve ‘Addās

Müşrikler, vahiy süreci başlayıp belli bir ilerleme kaydettikten sonra ‘Addās’ın da aralarında bulunduğu bazı kimselerin Kur’an’ın yazımı konusunda Hz. Peygamber’e yardım ettiğini ileri sürmüşlerdir. Özellikle tefsir kaynakları, bu konuda birkaç kişiyle birlikte ‘Addās’ın da ismini zikretmektedirler. Buna göre Naḍr b. Ḥāris (ö. 2/624), Kur’an’ın Hz. Peygamber tarafından yazıldığını iddia ederek ona bu hususta ‘Addās, Yesār ve Cebr’in yardım ettiğini iddia etmiştir. ‘Addās, Ḥuveytīb b. ‘Abdul’uzzā’nın, Yesār, ‘Āmir b. Ḥaḍramī’nin gulâmıdır. Cebr’in de ‘Āmir b. Ḥaḍramī’nin

¹⁸ es-Suheyli, *er-Ravḍu’l-’Unufi Şerhi’s-Sireti’n-Nebeviyye*, 2:157–158.

¹⁹ el-Maḳdisi, *el-Bed’ ve’t-Tāriḥ*, 4:173.

²⁰ el-Maḳdisi, *el-Bed’ ve’t-Tāriḥ*, 4:134.

²¹ el-Maḳdisi, *el-Bed’ ve’t-Tāriḥ*, 5:122.

mevlası olduğu; öncesinde Yahudi iken, daha sonra İslam'ı kabul ettiği zikredilmektedir.²² el-Belāzurī (ö. 279/892-93) de müşriklerin Hz. Peygamber'e Kur'an'ı bazı kimselerin yazdırdığı konusundaki iddialarına dair rivayetleri nakleder. Bu kimseler Esved b. el-Muṭṭalib'in gulāmı Cebr, Şeybe veya 'Utbe b. Rebī'a'nın gulāmı 'Addās olarak zikredilmektedir.²³

Tefsir kaynakları, bahsi geçen ayetlerin nüzul sebepleri çerçevesinde konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgiler sunar. "Andolsun ki biz onların, 'Kur'an'ı ona bir insan öğretiyor' dediklerini biliyoruz"²⁴ ayetinde kastedilen kimsenin kimilerine göre İbnu'l-Ḥaḍramī'nin Cebr ismindeki kölesi, bazılarına göre ise 'Utbe b. Rebī'a'nın kölesi 'Addās olduğu ifade edilmektedir. Buna göre 'Addās Yahudi'dir. Sonradan Müslüman olmuştur. Bu kişilerden ikisi de İbranice okuyabilmektedir. Anadilleri Arapça değildir.²⁵ Diğer bir iddia olarak "Başka bir topluluk da bu konuda ona yardım etmiştir"²⁶ ayetinde kastedilen kişiler yine İbnu'l-Ḥaḍramī'nin kölesi veya 'Utbe'nin kölesi 'Addās'tır. Hz. Peygamber'in, İbnu'l-Ḥaḍramī'nin kölesinden veya 'Utbe'nin kölesi 'Addās'tan öğrendikleriyle Kur'an'ı yazdığı söylentilerini ortaya atmışlardır.²⁷ "(Bu Kur'an, başkalarından) yazıp aldığı öncekilere ait efsanelerdir. Bunlar ona sabah akşam okunmaktadır"²⁸ ayetlerinde yazanlar ve dikte ettirenler arasında müşrikler, İbnu'l-Ḥaḍramī'nin kölesini ve 'Addās'ı göstermektedirler.²⁹ eş-Şa'lebī (ö. 427/1035) de ayetin açıklamasında yardım edenlerin yukarıda zikredilen kişilere ek olarak Huveyṭib b. 'Abdu'l-'uzzā'nın kölesi 'Addās olduğunu ifade eder.³⁰

el-Māverdi'nin (ö. 450/1058) Furkân Suresi 4. ayet ile ilgili açıklamaları, konuyu daha anlaşılır kılmaktadır. Buna göre müşriklerin iddialarına göre Hz. Peygamber'e Kur'an'ın yazımı konusunda yardım ettiğini iddia ettikleri kişiler konusunda dört görüş vardır: 1. Mucâhid'in (ö. 103/721) görüşüne göre bunlar Yahudilerden bir topluluktur. 2. Ḥasan el-Baṣrī'nin (ö. 110/728) görüşüne göre İbnu'l-Ḥaḍramī'nin kölesidir. 3. Kelbī'nin (ö. 146/763) görüşüne göre 'Utbe'nin kölesi 'Addās'tır. 4. Daḥḥāk'ın görüşüne göre ise Ebû

²² Muḳātil b. Suleymān, *et-Tefsīr*, 3:226.

²³ el-Belāzurī, *Ensābu'l-Esrāf*, 1:140.

²⁴ 16/en-Nahl: 103.

²⁵ Yahyā b. Sellām, *et-Tefsīr*, 1:90.

²⁶ 25/el-Furkân: 4.

²⁷ Yahyā b. Sellām, *et-Tefsīr*, 1:469; İbn Ebû Zemenīn, *Tefsīru'l-Kur'āni'l-'Aziz*, 3:253.

²⁸ 25/el-Furkân: 4.

²⁹ İbn Ebû Zemenīn, *Tefsīru'l-Kur'āni'l-'Aziz*, 3:253; el-Vāḥidī, *el-Vasīṭ fī Tefsīri'l-Kur'āni'l-Mecīd*, 406, 408.

³⁰ eş-Şa'lebī, *el-Keşfe'l-Beyān*, 19:358-359.

Fukeyhe er-Rūmī’dir.³¹ Furkân Suresi 4. ayet ile ilgili olarak yardım ettikleri ifade edilenlerin, kahin olduğu söylenen ‘Ubeyd b. Hıdır el-Ḥabeşî, Cebr, Yesār veya ‘Addās bin ‘Ubeyd olduğunu kaydedilmektedir.³² ‘Addās’ın “‘Addās b. ‘Ubeyd (*kölecik*)” olarak kaydedilmiş olması, kuvvetle muhtemel onun köle olduğunu vurgulamak içindir.

“Andolsun ki biz onların, ‘Kur’an’ı ona bir insan öğretiyor’ dediklerini biliyoruz”³³ ayetinde kastedilenin de ‘Utbe b. Rebī’a’nın kölesi ‘Addās olduğu kayıtlıdır.³⁴ Buna göre ayetteki ‘insan’ ile ‘Addās’a atıf yapılmaktadır. “Sonra ondan yüz çevirdiler ve ‘Bu bir öğretilmiş, bu bir deli!’ dediler”³⁵ ayetinde öğretenin ‘Utbe’nin kölesi ‘Addās olduğu, kitapları okuyabildiği, müşriklerin iddiası arasındadır.³⁶ “Bu, ancak insan sözüdür”³⁷ ayetinde de bu insan sözünün oluşması için ‘Addās’tan yardım alındığı³⁸ şeklinde müşriklerin iddiası söz konusudur.

Müşriklerin ‘Addās’la ilgili iddialarını destekleyen en ufak bir tarihî argüman olmadığını burada belirtmekte fayda vardır. Bununla birlikte ilk vahiyde ‘Addās’ın beşareti, müşriklerin söz konusu iddialarını nakzetmekle birlikte bu iddiaların neden oluştuğuna dair de bir çıkarım yapmamızı sağlayabilir. Bu çerçevede müşrikler, düşük statülü bir kimse olarak gördükleri ve köle olduğunu net tarihî verilerle bildiğimiz ‘Addās’ın, Hz. Peygamber’e inen vahyi onayıcı görüşlerini öğrenip bunu tam zıddı bir sûrette değerlendirmeye tabi tutmak istemiş olmalıdırlar. ‘Addās’ın köle olması da efendilerine karşı çıkmasını engelleyici bir durumdur. Nitekim Bedir Savaşı esnasında ‘Addās’ın İslam’ı kabul ederek Hz. Peygamber’in hak peygamber olduğunu -ilk defa- dile getirip imanını açığa vurması, bu kanaatimizi güçlendirmektedir.

Diğer yandan Hz. Hatice, Cebrā’îl hususunda bilgi almak amacıyla ‘Addās’ın yanına gelse de Hz. Peygamber’le ‘Addās’ın daha önceden tanıştığına dair hiçbir rivayet kaydedilememektedir. Hz. Peygamber’in vahiy öncesi ‘Addās’ı tanıdığına dair herhangi bir rivayetin tespit edilemediği burada belirtilmelidir. Anlaşılan o ki ‘Addās da Hz. Peygamber’i tanımamaktadır. Zira Tâ’îf’te ‘birbirini tanımayan iki kişi’ olarak

³¹ el-Māverdi, *en-Nuket ve’l-Uyūn*, 4:132.

³² el-Begavî, *Me’âlimu’t-Tenzil fî Tefsîri’l-Ḳur’ân*, 3:435.

³³ 16/en-Nahl:103.

³⁴ İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru’l-Ḳur’âni’l-‘Azîz*, 2:419; el-Vâhidî, *el-Basît*, 197–198.

³⁵ 44/ed-Duḥân:14.

³⁶ İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru’l-Ḳur’âni’l-‘Azîz*, 4:200.

³⁷ 74/el-Muddessir:25.

³⁸ İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru’l-Ḳur’âni’l-‘Azîz*, 5:57.

karşılaşmaları bunu göstermektedir. O, kendisini tanımadığı lakin gıyabında Hz. Hatice'ye Cebrâ'ıl hakkında bilgi verdiği Hz. Peygamber'le ilk defa Tâ'if'te muhatap olmuş ve burada da ona iman etmiştir. Dolayısıyla müşriklerin iddiasının birbirlerini tanıma anlamında da geçersiz olduğunu belirtmekte gerekir.

Tâ'if ve 'Addās

İbn Hişâm'da (ö. 218/833) yer alan 'Hz. Peygamber'le 'Addās en-Naşrānī Arasında Geçen Kıssa' başlığı, meşhur Tâ'if karşılaşmasını ayrıntılı bir biçimde aktarmaktadır. Buna göre 'Utbe ve Şeybe kardeşler, Hz. Peygamber'in Tâ'if'te yaşadığı üzücü durumu -bağ evlerinde bulundukları sırada gördüklerinde- akrabalık bağları canlanmış ve köleleri olan Hristiyan 'Addās'ı çağırmışlardır. Ona, Hz. Peygamber'e bağlarındaki üzümlerden bir demet götürmelerini emretmişler; 'Addās da denileni yapmıştır. 'Addās, Hz. Peygamber'in önüne üzüm tabağını koyduktan sonra onun yemek için 'Bismillāh' dediğini iştmiş; bu söze dikkat kesilmiş ve Hz. Peygamber'e: "Vallahi bu sözü, şu beldenin halkı hariç kimse söylemez" demiştir. Hz. Peygamber ona hangi beldeye ve dine mensup olduğunu sorunca, Hristiyan (*Naşrānī*) ve Ninovalı olduğu cevabını vermiştir. Bu cevap üzerine Hz. Peygamber, Ninova için "Salih adam Yûnus b. Mettâ'nın köyü" tanımlamasını yapmıştır. 'Addās'ın Hz. Peygamber'e Yûnus b. Mettâ hakkındaki bilgisini sorması üzerine ise o şu cevabı vermiştir: "Salat ve selam üzerine olsun, Allah'ın resulüdür ve benim de kardeşimdir. O nebiydi; ben de neydim." 'Addās'ın aldığı bu cevaptan sonra Hz. Peygamber'in üzerine kapanarak onun başını, ellerini ve ayaklarını öptüğü rivayet edilir. Bu hadiseyi seyreden 'Utbe veya Şeybe'den biri, diğerine, Hz. Peygamber için "Köleni de ifsat etti" demiş ve 'Addās gelince her ikisi de onu azarlamıştır. Onların 'Addās'a "Yuh sana 'Addās! Ne diye şu adamın başını, elini ve ayaklarını öpüyorsun?!" dediği kaydedilir. 'Addās'ın cevabı ise şudur: "Efendim; yeryüzünde bu [zâttan] daha hayırlı biri yoktur. Bana, ancak nebilerin bilebileceği bir şeyi haber verdi." Bu cevap üzerine ikisinin yine şöyle dediği kaydedilir: "Yuh sana be! Dininden asla dönme! Senin dinin onunkinden daha hayırlı!"³⁹

el-Ya'kübî'nin (ö. 292/905'ten sonra) kayıtları da İbn Hişâm'inkileri desteklemektedir. Buna göre Hz. Peygamber Tâ'if'te taşlanıp oldukça zor bir duruma düştüğünde 'Utbe ve Şeybe kardeşler, 'Addās'ı onun yanına

³⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 1:421.

göndermişler, Hz. Peygamber’le konuşan ‘Addās orada Müslüman olmuştur.⁴⁰ İbn Hıbbān’ın (ö. 354/965) rivayetinde ise ‘Addās, Hz. Peygamber’den ‘Bismillah’ dediğini duyunca, “Bu [söylediğin], bugün insanların söylemediği bir şeydir” demiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, onun kim olduğunu sormuş, ‘Addās da ‘Ben Ninovalı halkından Hristiyan bir adamım’ şeklinde cevap vermiştir.⁴¹ ‘Addās’ın Hz. Peygamber’in baş, el ve ayaklarını öperken ‘Kuddūs, Kuddūs’ dediği kaydedilmektedir.⁴² Yukarıda Hz. Hatice ile karşılaştığında da ‘Addās’ın aynı kelimeleri kullandığını belirtmek yerinde olacaktır. Bunun yanında, ‘Addās’ın Hz. Peygamber’den duydukları karşısında öncesinde secdeye kapandığını zikredilir.⁴³ Ebū Nu‘aym’ın (ö. 430/1038) aktardıkları, ‘Addās’ın Hz. Peygamber’den niçin etkilendiğini açıklar niteliktedir. Buna göre ‘Addās şöyle demiştir: “Bu, salih bir adamdır. Allah’ın bize gönderdiği Yūnus b. Mettā adındaki elçi hakkında bildiğim bir konuyu bana haber verdi.” Onun bu kanaatine efendileri ‘Utbe ve Şeybe gülmüşler ve onu Hz. Peygamber hakkında uyarmışlardır.⁴⁴

Ṭā’if’teki karşılaşmalarında ‘Addās’ın, Hz. Peygamber’in taşlamalar nedeniyle kan akan iki ayağından öptüğü ayrıntısı önemlidir.⁴⁵ Ayaklarını ve ellerini öpmesi, kuvvetle muhtemel onlardan kan akması nedeniyle bir tür merhamet hissini yansıtmaktadır. Ṭā’if’teki karşılaşma ile ilgili sunulan diğer bir detay da ehemmiyet arz etmektedir. Buna göre ‘Addās’ın, Hz. Peygamber’in bilmesine şaşırdığı asıl husus, Yunus Peygamber’in babasının ismidir. Mettā ismini nereden bildiğini sorduktan sonra o, Yunus Peygamber hakkında daha fazla bilgi istemiş; Hz. Peygamber’in bu istek doğrultusunda yaptığı açıklamalar ise, onun İslam’ı kabul etmesini sağlamıştır. ‘Addās’ın ayrıca efendilerinin azarlamalarına rağmen ‘şayet köle olmasaydım, onun ardı sıra giderdim’ dediği de kayıtlıdır. Onun bu sözü üzerine efendilerinin onu bağlayarak dövdüğü ve Hz. Peygamber’e çıkıştıkları rivayet edilmektedir.⁴⁶ Bu, ileride kaydedeceğimiz üzere el-Vākidī’nin (ö. 207/823) onun Bedir’deki tutumunu yansıttığı rivayetle uyum sağlamaktadır. İbn Mende (ö. 470/1078), ‘Addās’ın bi’set öncesinde de Hz. Peygamber’le bir ‘zikrinin’

⁴⁰ Ya’kūbī, *Tārīhu’l-Ya’kūbī*, 1:355.

⁴¹ İbn Hıbbān, *es-Sīretu’n-Nebeviyye ve Aḥbāru’l-Hulefā*, 1:91-92.

⁴² İbn Hıbbān, *es-Şikāt*, 1:79.

⁴³ Ebū Nu‘aym, *Delā’ilu’n-Nubuvve*, 1:295.

⁴⁴ Ebū Nu‘aym, *Ma’rifetu’s-Şahābe*, 4:2262.

⁴⁵ el-Beyhakī, *Delā’ilu’n-Nubuvve*, 2:416.

⁴⁶ İbn Mende, *el-Mustaḥrec*, 1:77.

olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷ Bu da müellif nezdinde Hz. Hatice ile görüşen kişinin o olduğu rivayetini kuvvetlendirmektedir.

Bedir Savaşı ve ‘Addās

el-Vākidī ve el-Mes‘ūdī’nin naklettiği birkaç rivayette, ‘Addās’ın Bedir Savaşı’na katıldığı ve burada efendilerini savaştan vazgeçirmek amacıyla çeşitli girişimlerde bulunduğu ifade edilir. İlk rivayete göre Hākīm b. Hızām (ö. 54/674[?]), Seniyyetu’l-Beydā’ Geçidi’nde bulunurlarken ‘Addās’ın orada oturduğunu, yanlarından geçen efendileri ‘Utbe ve Şeybe’ye doğru sıçrayıp ağlayarak Hz. Peygamber’in hak peygamber olduğunu, bu hareketleriyle ancak kendi sonlarına sürüklendiklerini dile getirerek onları geri döndürmek istediğini nakletmektedir. Daha sonra oradan geçen ‘Āş b. Munebbih b. el-Haccāc, ‘Addās’a neden ağladığını sormuş, o da efendilerinin hak peygamberle savaşmaya gitmesinin kendisini ağlattığı cevabını vermiştir. Bunun üzerine ‘Āş, ‘Muhammed Allah’ın peygamberi mi’ diye sormuş; bu soru üzerine titreyip kendinden geçen ‘Addās, Hz. Peygamber’in tüm insanlığa gönderilmiş bir peygamber olduğu cevabını vermiştir. Akabinde ‘Āş, Müslüman olmuş ancak kalbinde şüphe bulunduğu için müşrik ordusunda savaşıp öldürülmüştür. ‘Addās’ın savaş günü geri dönüp Bedir Savaşı’na iştirak etmediği veya savaşa katılıp o gün orada öldürüldüğü söylenir. el-Vākidī’ye göre ilki daha doğrudur.⁴⁸

İkinci rivayette ise ‘Utbe’nin Bedir günü kardeşi Şeybe ile görüştüğü ve geri dönmek hususunda istişare ettiği nakledilir. Bu istişarede en belirleyici husus, Hz. Peygamber’in halası ‘Ātike’nin rüyasında, Kureyş ordusunun bozguna uğrayıp ileri gelenlerinin öldürüldüğünü görmesidir. Rüya anlatılanlar, ‘Utbe’nin ifadelerine göre aynı şekilde ‘Addās’ın söyledikleriyle de uyumludur. Bu şekilde istişare ederlerken Ebū Cehil gelmiş ve onları söz konusu düşüncelerinden ötürü azarlayarak kararlarından vazgeçirmiştir.⁴⁹ el-Vākidī’de yer alan konuyla ilgili üçüncü rivayet, ‘Addās’ın savaş günü de Bedir’de olduğu yönündedir. Buna göre ‘Addās, efendileri Utbe ve Şeybe b. Rebī’a’nın, Bedir Savaşı’nda mübarezeye çıkmak için zırh ve savaş aletlerini tamir ettiklerini görünce onlara ne yapmak istediklerini sormuştur. O ikisi de şu şekilde cevap vermiştir: “Hani Tā’if’te seninle bağımızdan üzüm gönderdiğimiz adam var ya, onunla çarpışmak için çıkıyoruz!.” ‘Addās’ın bu

⁴⁷ İbn Mende, *el-Mustaḥrec*, 2:289.

⁴⁸ el-Vākidī, *el-Meğāzī*, 1:35.

⁴⁹ el-Vākidī, *el-Meğāzī*, 1:42-43.

konuşmadan sonra ağlayarak savaşmamalarını istediği ve “Vallahi o bir peygamber” dediği rivayet edilir.⁵⁰

el-Mes‘ūdī’de yer alan bilgiler ise oldukça kısıtlıdır. O, ‘Addās’ı ‘Utbe b. Rebī‘a’nın kölesi (*mevlā*) olarak zikreder. ‘Addās’ın Ninovalı olduğunu, Hz. Peygamber’le Tā’if’te karşılaştığını, onunla efendisinin bahçesinde aralarında konuşma geçtiğini ancak Bedir’de Hıristiyan olarak öldürüldüğünü ifade eder. Bunun yanında onun, Hz. Peygamber’in nebiliğini müjdeleyen kimseler arasında olduğunu belirtir.⁵¹

Sonuç

‘Addās hakkında tüm rivayet parçaları birleştirildiğinde onun Ninovalı bir Ehl-i Kitap olduğu, bu geleneğe hakim bir kimse olmakla birlikte kuvvetle muhtemel Araplığa veya Araplara da çok yabancı olmadığı söylenebilir. Kitāb-ı Muḳaddes geleneğine olan hâkimiyeti sebebiyle onun bölgede bilgisiyle tanındığı da ayrıca ifade edilebilir. Bu bilgisi sebebiyle ‘Addās, müşriklerin iddialarına konu olmuştur. Hz. Peygamber’e peygamberliğin ulaştığı dönemde Ehl-i Kitap geleneğine hakim olan birkaç kişiden biri olması, onun müşriklerin söz konusu iddialarına konu olmasını netice vermiştir. Her ne kadar Hz. Hatice, kendisine Cebre’l hakkında bilgi almak için gelmiş olsa da ne o Hz. Peygamber’i tam anlamıyla tanımaktadır ne de Hz. Peygamber onu tanımaktadır. Zira Tā’if karşılaşması bunu göstermektedir. O, yakından tanımadığı ancak gıyabında Hz. Hatice’ye bilgi verdiği Hz. Peygamber’le ilk defa burada muhatap olmuş ve bu muhatabiyeti esnasında da iman etmiştir. ‘Addās’ın buradaki imanını anlık bir gelişme olarak değerlendirmekten ziyade Ehl-i Kitap geleneğine mensup bir inanan olarak Hz. Peygamber’e dair gözlemlerinin ve söz konusu görüşmede ona vahiy indiğini tasdik etmesinin bir karşılığı olmalıdır. ‘Addās, Tā’if’te Müslüman olmuştur. Efendilerinin inatçı tutumları, ‘Addās’ı Bedir’e gitmek zorunda bırakmıştır. Zira bir köle olarak seçim hakkı bulunmamaktadır. Onun bu savaşta Müslüman olmadığını düşünmemiz için tarihî hiçbir sebep yoktur. Nitekim Tā’if’te Müslüman olduğuna dair açık rivayetler önümüzdedir. Öyleyse el-Vāḳidī’nin rivayetlerine daha yakın olduğumuzu belirtmek yerinde olacaktır. Buna göre efendileri ‘Utbe ve Şeybe’nin öldürülmesinden sonra ‘Addās’tan herhangi bir bilgi alınmamaktadır. Bu durum, onun savaşta efendilerinin yanında öldürülmüş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Şayet savaşa girmemişse onun efendilerinin

⁵⁰ el-Vāḳidī, *el-Megāzī*, 1:33.

⁵¹ el-Mes‘ūdī, *Murūcu’z- Zeheb*, 1:59.

öldürülmesinden sonra Hz. Peygamber'in yanına gitmesi veya 'Utbe veya Şeybe'nin mirası olarak aileden birine intikal etmesi beklenirdi. Ancak bu ihtimalleri gündem eden bir rivayete rastlamadığımızı, aksine onun savaşta öldürüldüğünü belirten rivayetin önümüzde olduğunu söylemeliyiz. Ayrıca onun Müslümanlığını Bedir'e kadar açıktan izhar edememesini, yukarıda değindiğimiz köle statüsüne bağlamak yerinde olabilir. Dolayısıyla köle bir inanan olarak 'Addās'la ilgili son rivayetler, Bedir'le ilgili bu kanaatimizi güçlendirmektedir.

KAYNAKÇA

- Altuntaş, Halil ve Muzaffer Şahin (çev.). *Kur'an-ı Kerîm Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- el-'Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. 'Abdullâh. *el-Evâ'il*. Tañtâ: Dâru'l-Beşîr, 1408.
- el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbu'l-Eşrâf*. Nşr. Suheyl Zekkâr, Riyâd ez-Ziriklî. 13 c. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- el-Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed. *Me'âlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*. Nşr. 'Abdurrezzâk el-Mehdî. 5 c. Beyrût: Dâru İhyâ'it-Turâşî'l-'Arabî, 1420.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. 'Alî. *Delâ'ilü'n-Nubuvve*. Nşr. 'Abdulmu'tî Kal'acî. 7 c. Beyrût: Dâru'l-Kutub al-'İlmiyye, 1408/1988.
- Ebû Nu'aym, Ahmed b. 'Abdullâh b. Ahmed. *Delâ'ilü'n-Nubuvve*. Tah. Muhammed Revâs Kal'acî ve 'Abdubberr 'Abbâs. 2 c. Beyrût: Dâru'n-Nefâ'is, 1406/1986.
- Ebû Nu'aym, Ahmed b. 'Abdullâh b. Ahmed. *Ma'rifetu's-Şahâbe*. Tah. 'Âdil b. Yûsuf el-'Azâzî. 7 c. Riyâd: Dâru'l-Vaţan, 1419/1998.
- Efendioğlu, Mehmet. "Hz. Peygamber Dönemi Arap Yarımadası-Rum (Bizans) İmparatorluğu İlişkileri ve Rum (Bizans) Asıllı Sahâbîler." *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 66:1 (2006): 215-239.
- el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-Luğa*. Nşr. Muhammed 'Avd Mir'âb. 8 c. Beyrût: Dâru İhyâ'it-Turâşî'l-'Arabî, 2001.
- İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsim 'Alî b. el-Hasan. *Târîhu Dimeşk*. Nşr. 'Amr b. Gurâme el-'Umrevî. 80 c. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen. *Cemheratu'l-Luğa*. Nşr. Remzî Munîr Ba'lebekî. 3 c. Beyrût: Dâru'l-'İlm li'l-Malâyîn, 1408/1987.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen. *el-İstikâk*. Neşr. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn. Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1411/1991.
- İbn Ebû Zemenîn, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz*. Neşr. Hüseyin b. 'Ukkâşe - Muhammed b. Muştafâ el-Kenz. 5 c. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1423/2002.
- İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasan 'Alî b. Muhammed. *Usdu'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Şahâbe*. Nşr. 'Âdil Ahmed er-Rufâî. 8 c. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâşî'l-'Arabî, 1996.

- İbn Hıbbān, Ebū Hātim Muḥammed. *es-Şikāt*. Nşr. Şerefu'd-Dīn Aḥmed. 8 c. Beyrut: Dāru'l-Fıkr, 1395/1975.
- İbn Hıbbān, Ebū Hātim Muḥammed. *es-Siretu'n-Nebeviyye ve Aḥbāru'l-Hulefā*. Nşr. 'Aziz Bey ve diğeri. 2 c. Beyrut: el-Kutubu's-Şekāfiyye, 1417/1996.
- İbn Hişām, Ebū Muḥammed 'Abdumelik b. Hişām. *es-Siretu'n-Nebeviyye*. Nşr. Muştafā es-Sekkā ve diğeri. 2 c. Mısır: Mektebetu Muştafā el-Bābī'l-Halebī, 1375/1955.
- İbn Mende, Ebū'l-Kāsim 'Abdurrahmān b. Muḥammed b. İshāk. *el-Mustaḥrec min Kutubi'n-Nās li't-Tezkirati ve'l-Muşatrafı min Aḥvālir-Ricālī li'l-Ma'rife*. Nşr. Âmir Ḥasen Şabrī et-Temīmī. 3 c. Vizāretu'l-'Adl ve's-Şu'uni'l-İslāmiyye'l-Bahreyn, İdāretu's-Şu'uni'd-Diniyye.
- İbn Yūnus, Ebū Sa'īd 'Abdurrahmān b. Aḥmed b. Yūnus eş-Şadeḫ. *Tārīḫü İbn Yūnus el-Mışrī*. 2 c. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- el-Makdisi, Muṭahhar b. Ṭāhir. *el-Bed' ve't-Tārīḫ*. 6 c. Port Sa'īd: Mektebetu's-Şekāfeti'd-Diniyye.
- el-Māveridī, Ebū'l-Ḥasen 'Alī b. Muḥammed. *en-Nuket ve'l-Uyūn*. Tah. Seyyid b. 'Abdulmakşūd b. 'Abdurrahīm. 6 c. Beyrūt: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- el-Mes'ūdī, Ebū'l-Ḥasen 'Alī b. el-Ḥuseyn. *Murūcu'z- Zeheb ve Me'ādinu'l-Cevher*. Tah. Kemāl Ḥasan Mer'ī. 4 c. Beyrūt: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1425/2005.
- Muḳātil b. Suleyman, Ebū'l-Ḥasen. *Tefsīru Mukātil b. Suleyman*. Tah. 'Abdullāh Maḥmūd Şehāte. 5 c. Beyrūt. 1423/2002.
- es-Sa'lebī, Ebū İshāk Aḥmed b. Muḥammed. *el-Keşf ve'l-Beyān*. Cidde: 1436/2015.
- es-Semerḳandī, Ebu'l-Leyş Naşr b. Muḥammed. *Baḥru'l-'Ulūm*. Tah. Maḥmūd Maṭaracī. 3 c. Beyrūt: Dāru'l-Fıkr.
- es-Suheyli, Ebū'l-Kāsim 'Abdurrahmān b. 'Abdullāh. *er-Ravḍu'l-'Unuf fī Şerḫi's-Sīrati'n-Nebeviyye*. Tah. 'Ömer 'Abdusselām es-Selāmī. 7 c. Beyrūt: Dāru İḫyā'i't-Turāşī'l-'Arabī, 1421/2000.
- el-Vāhidī, Ebū'l-Ḥasen 'Alī b. Aḥmed b. Muḥammed b. 'Alī. *el-Vasīṭ fī Tefsīri'l-Ḳur'āni'l-Mecīd*. 4 c. Beyrūt: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- el-Vākıdī, Ebū 'Abdullāh Muḥammed b. 'Ömer b. Vākıd. *el-Megāzī*. Tah. Marsden Jones. 3 c. Beyrūt: Dāru'l-'Aleml, 1409/1989.
- Yahyā b. Sellām, Ebū Zekerıyyā. *Tefsīru Yahyā b. Sellām*. Tah. Hind Şelebī. 2 c. Beyrūt: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- el-Ya'kübi, Aḥmed b. Ebū Ya'küb b. Cā'fer. *Tārīḫü'l-Ya'kübi*. 2 c. Beyrūt: Şirketu'l-A'lem li'l-Maṭbū'at, 1431/2010.

